

ՀԱՄՇԷՆՑԻ ՀԱՅԵՐ

Ա Ջ Դ Ը Գ Դ Բ Ը Կ Ը Ն Ն Ի Ի Թ Ե Բ

Յ. ՄՈՒՐԱԳԵԱՆՑԻ.

ՀԱՄՁԷՆՑԻ ՀԱՅԵՐԻ ԿԵԼՆՔԻՅ ՈՒ ԱԶԽԱՐՀԻՅ:

Ամբողջ Սև ծովի Կովկասեան ափերին, սկսած Սուխումի մօտեր-
քից՝ Ծէֆէլդայից ու Կօդօրից՝ մինչև Անապա և Նրանից էլ դէնը
մինչև Կուբանի վիճակի Մաչկօպի ու Եկատերինօդարի շրջալաները և
մինչև Խրիմի ափերը—կորած ու ցիրուցան ապրում են մօտ տասնև
հինգ հազար թիւրքահայ գաղթականներ: որոնք իրանց մաշր երկրով,
անցեալով, բարբառով, աւանդութիւններով ու սովորութիւններով կա-
պուած են Սև ծովի Անատօլիական ափերին ապրող թիւրքահայերի
հետ: Նրանց ամենամեծ բազմութիւնն այսօր կենդրոնացած է Սու-
խումի շրջանում, ուր թիւրքահայ գաղթականները մեծ անուն են
հանել թութութունի արդիւնաբերութիւնով, արտադրելով թիւրքական
տեսակի ընտիր թութութուն՝ տասնեակ հազարաւոր փթերով: Իսկ առհա-
սարակ ամբողջ Կովկասեան ափերում՝ այդ թիւրքահայերը իրանց բար-
քով ու վարքով, հայրենաւանդ սովորութիւններով, աշխատասիրու-
թիւնով և կուլտուրական յատկութիւններով մի շատ պատուաւոր տեղ
են բռնում ափերի բազմատեսակ ու բազմալեզու գաղթական ազգերի
մէջ, հանդիսանալով երկրի կօլօնիզացիայի մէջ իբրև ամենաընդու-
նակ և կուլտուրական տարրերից մէկը:

Կարելի է ասել, թէ Կովկասեան ափերի ծաղկելն ու առաջ
գնալը սկսւում է հայ գաղթականների գալու օրերից: Այդ հաստա-
տապէս նկատուում է այսօր Սուխումի շրջանում, որ ութսունական
թւերի սկզբներին, երբ դեռ նոր էին սկսել հայերը գաղթել այդ կող-
մերը, մի աննշան, յետ ընկած, ամալի ու աւերակ տեղ էր, այն ինչ
այսօր Կովկասեան ափերի ամենածաղկած տեղերիցն է, իսկ թութութունի
արդիւնաբերութիւնով՝ առաջինն է ամբողջ Ռուսիայում: Դրա պատ-
ճառը հայ գաղթականներն են: Միւսնոյն է նկատուում և Սօչիի կող-

մերում, որ մինչև թիւրքահայերի գալը՝ անչափութեան էր դատապարտուած, մինչդեռ վերջին տարիներս նա էլ է սկսել տնտեսական զգալի քաջեր անել, դարձեալ հայերի թուլութունի մշակութիւնով:

Հայերի գալուց յետոյ՝ ամեն տեղ Աովկասեան ափերում—շարժում, կենդանութիւն է ընկնում: Հետզհետէ առաջուան դարեւոր ճահիճներն ու անտառները մաքրուելով, նոր-նոր սիրուն արտեր ու պլանտացիաներ են բացւում. հարիւրաւոր գետատիններով՝ նոր վարելահողեր են աւելանում այդ վայրի ու խիտ անտառներով ծածկուած երկրի մէջ: Եւ ամենամեծ մասով այդ բոլոր արտերը թիւրքահայերի ձեռքովն են փորուել ու բացուել, որոնց համար քանի-քանի հազարներով փող ու հսկայական աշխատանք է թափուել: Մի խօսքով թիւրքահայ տարրը Աովկասեան ափերում ամեն տեղ կուլտուրական յեղափոխութիւն է գցել և թերեւս ամենքից աւելի նպաստել նրա խաղաղ, տնտեսական զարգացման:

Երկրի մշակութեան մէջ ցոյց տուած գործնէութիւնից անկախ, այդ թիւրքահայերը արժանի են մեր համակրութեան իրանց անցեալով ու հայրենական յիշատակներով: Նրանք բոլորն էլ եկել, գաղթել են Սև ծովի անատոլիական ափերից. համարեա բոլորն էլ փախել եկել են մեր կողմերը իրանց հայրենական երկրի խեղճութիւնից, հալածանքից ու սարսափներից: Նրանց գաղթելը դէպի Աովկասեան ափերը սկսւում է վաթսուհակն թւերից, Աովկասեան լեռնականների վերջնական նուաճումից յետոյ, երբ հարիւր հազարաւոր վայրենի ու լեռնցի չերքէզներ ու աբխազներ լցւում, հեղեղում են անատոլիական ափերը: Իսկ առանձնապէս գաղթականութիւնը սաստկանում է վերջին պատերազմից և մանաւանդ ինսնական թւերի կոտորածներից յետոյ:

Թէ այնտեղ, հայրենի և թէ այստեղ, Աովկասեան ափերում ապրող թիւրքահայերը բոլորն էլ մի ժողովուրդ են. խօսում են մի բարբառով և կապուած են իրար հետ մի անցեալով ու հայրենաւանդ սովորութիւններով: Նրանք աւելի յայտնի են համեփնցի, կամ ինչպէս իրանք, գաղթականներն են ասում, հօմեփնցի, անունով: Նայելով իմ կարդացած ու լսած գրաւոր ու անգիր աւանդութիւններին, համշէնցի անունը մնացել է նրանից, որ մի ժամանակ նրանք ապրելիս են եղել Սպերի և Բիզէի մէջտեղը, համշէնի վիճակում, ուր նոյն աւանդութիւններին նայելով, եկած պիտի լինին նրանք Անիից, նրա վերջնական աւերումից յետոյ: Բայց այդտեղ էլ նրան հանգիստ չեն թողնում: Մօտաւորապէս 17-դ դարու վերջերին՝ Տրապիզօնում տեղի են ունենում կրօնական հալածանքներ և համշէնցիներից հազարաւորներ մորթւում, նահատակւում են հաւատի անունով. շատերը ուրանում

են, իսկ շատերն էլ սարեր-ձորերն են փախչում, անանց անտառներն ընկնում, օրերով քաղցած, սարսափած, գաղտագողի ճանապարհ կրտրում հետզհետե գէպի Կարադէրէ, Սիւրմէնէ, Տրապիզօնի մօտերքը և ձանիկի կողմերը (Սամսօն), իսկ մի փոքր մասն էլ անցնում է Բաբերդ, հետզհետե, տարիների ընթացքում՝ մահմէդական հալածանքներից նեղուելով, Կարադէրէ, Սիւրմէնէ և Բիզէ փախած հայերը քիչ-քիչ խմբւում են գլխաւորապէս Տրապիզօնի մօտականերում և ձանիկի կողմերում (Սամսօնի սանջակ): Իսկ այս վերջին վիճակից էլ մի փոքր հատուած գնում հաստատուում է Սինօպի վիճակում:

Այնուհետև երկար տարիներ մնում են նրանք այդ տեղերում, մինչև որ վերջապէս իրանց սոսկալի կացութիւնից վերջին ծայր յուսահատուած, դիմում են օտար ափերը: Վերջին պատերազմից յետոյ՝ Կովկասեան ափերը գաղթելու հետ միաժամանակ մի քանի տասնեակ տուն նրանցից, Տրապիզօնի և Օրդուի կողմերից, գնում նստում են Բրուսայի կողմերը, հեռաւոր Նիկօմիդիայի գաւառը, ուր մնում են նրանք մինչև այսօր:

Այսպիսով մեր Կովկասեան ափերի և նրանց մօտիկ տեղերում ապրող թիւրքահայերը համշէնցիներ են, համարեա բացառապէս Տրապիզօնի վիլայէթից, Տրապիզօնի և ձանիկի կողմերից եկած. նրանց մի շատ աննշան մասն է միայն, մի քանի տասնեակ տուն, Սինօպի վիճակից գաղթած:

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ:

Համշէնցիները համախմբուած մեծ գիւղեր չունին. նրանց գիւղերը սովորաբար կազմուած են լինում մի քանի իրարից հեռու ընկած տների խմբերից կամ հատ-հատ տներից: Տների ամենամեծ խմբեր, որ կարելի է տեսնել նրանց մէջ, հազիւ 20-30 տուն կունենան: Նրանց մեծ գիւղերը սովորաբար մի քանի այգալիսի խմբերից կամ գիւղամասերից են բաղկացած, որոնք ջուկ-ջուկ, ժողովրդական անուն են կրում, սովորաբար թիւրքերէն և կամ թէ չէ խմբերում ապրող հարուստ, «իշխան» ու առաջաւոր մարդկանց անուններով են լիշւում. օրինակ՝ «Փափագցոց գեղ», «Սնապցոց գեղ», «Արթին ուստի գեղ», «Սիւնգիւրդցոց գեղ» և այլն: Երբեմն գիւղի մի ծայրից մինչև միւսը ժամերով ճանապարհ է քաշում. այնքան հեռու են լի-